

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/21 Fall 2016, p. 851-859

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11157>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 17.11.2016

✓ Accepted/Kabul: 29.12.2016

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Mitat DURMUŞ – Yrd. Doç. Dr.
Mesut GÜN

This article was checked by iThenticate.

BATI-DIŞI DÜŞÜNCE TARİHİ YAZICILIĞIMIZA ANTI- ORYANTALİST BİR KATKI: AHMED MİDHAT EFENDİ VE NİZÂ-I İLM Ü DİN

Adem POLAT*

ÖZET

Batı'nın Yakın Çağ aydınlanmasıyla beraber özellikle Doğu metinlerine yani Türk İslâm kaynaklı Osmanlı düşünce hayatına yönlettiği dikkat, Oryantalizmin politik, siyasal ve düşünsel boyutu bakımından pek çok tartışma alanı açmaktadır. Böyle bir açıdan bakıldığında, Oryantalizmin edebiyat, retorik ve din merkezli ilgi biçimleri, çoğunlukla politik birer medeniyetler arası gerilim ve çatışma unsuru olma özelliğini daima gündemde tutmuştur. İşte Batı aydınlanması ve Osmanlı modernleşmesinin bulunduğu Tanzimat, aynı zamanda Osmanlı düşüncesinin Batı teorisine reaksiyon gösterdiği bir tarihi kesiti de, gözler önüne serer. Dolayısıyla Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı Türk düşüncesinin en temel sorunsallaştırma ve sorgulama alanlarına ilişkin topyekün bir Anti-Oryantalist bir metin olarak değerlendirilmeye müsaittir. Bu nedenle Nizâ-ı İlm ü Dîn, İslâm ve ulûm, ezeliyet ve âlem ve ruh tartışmaları ekseninde özellikle Batı felsefecilerinin fikirlerine karşılık Ahmed Midhat'ın İslâm felsefesinin yani kelâmın kaynaklarının yardımıyla Batı'dan gelen ve İslâm medeniyeti için büyük bir antagonizma oluşturan düşüncelerle hesaplaşan bir eserdir. Bu bağlamda Nizâ-ı İlm ü Dîn erken dönem sosyal bilimler yapılanmamız açısından bir bilim tarihi münakaşası olarak da görülebilir. Ahmed Midhat'ın Draper'e karşı yönelttiği eleştiriler, İslâm düşüncesinin donmuş bir bilim sistematigine sahip olmadığını kanıtlama kaygısı içermektedir. Ahmed Midhat Efendi'de bir tefekkür problemi olarak düşünce ve bilim. İslâmî algılama biçimleriyle çelişmez. Belki bu anlamda Namık Kemal'in Renan karşısındaki pozisyon alışması veya Ziya Paşa'nın Endülüs ve Engizisyon tarihleriyle Orta Çağ Batı düşüncesi karşısında tavrı aynı çerçevede ele alınabilir. Dolayısıyla Ahmed Midhat ve Nizâ-ı İlm ü Dîn, medeniyet karakterine ait ortak epistemolojik algının bir dışı vurumu veya tepkisi olarak incelenebilir. Bu yönüyle Nizâ-ı İlm ü Dîn, bilgi çekirdeğini kendi uygarlık dinamiklerine yaslayan ve fikir meselelerine müdafaa ve muhafaza eksenli bakabilen bir metin olarak dikkat çeker.

* Yrd. Doç. Dr. Kafkas Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl., El-mek: a.polat1981@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: oryantalizm, Nizâ-ı ilm ü dîn, medeniyet, düşünce, din, Doğu, Batı

AN ANTI ORIENTALIST CONTRIBUTION TO OUR HISTORICAL CLERKSHIP OF OUT OF WESTERN THOUGHT: AHMET MITHAT EFENDI AND NİZAM-İ İLM Ü DİN

ABSTRACT

Along with contemporary Enlightenment of western, especially the attention that led to Ottoman thinking life with Turkish Islam source, led to alot of debate in terms of political, political and intellectual dimension of Orientalism. From such a point of view, oriental literature, rhetoric and religion centered form of interest have always kept the feature of being a political one, an element of tension and conflict between civilization. TheTanzimat, where western enlightenment and Ottoman modernization are encountered also reveals a historical section where the Ottoman thought reacted to western theology. Therefore Ahmet Mithat Efendi is suitable to be regarded as a total Anri Orientalist test concerning the most basic problematization and questioning areas of Ottoman Turkish thought. For this reason, Nizâ-ı İlmü Dîn, Islam and ulûm, is a great work that in the midst of the contradictions and the discussions of world and soul, especially in the face of the ideas of Western philosophers, the Islamic philosophy of Ahmed Midhat, that comes from the West with the help of the sources of the word and which constitutes a great antagonism for Islamic civilization. In this context, Nizâ-ı İlmü Dîn early social science can be seen as a science history debate in terms of our structuring. The criticisms directed by Ahmed Midhat against Draper involve the concern that the idea of Islam does not have a frozen science system. Ahmed Midhat Efendi's thought and science as a problem of contemplation. It does not contradict with the forms of Islamic perception. Perhaps in this sense Namik Kemal's positional attitude towards Renan or Ziya Pasha's history of Andalusia and Inquisition can be handled in the same frame against medieval Western thought. Hence, Ahmad Midhat and Nizâ-ı İlmü Din can be examined as an outpouring or reaction of the common epistemological essence of the civilization character. In this respect, Nizâ-ı İlmü Dîn draws attention as a text which is based on the dynamics of the civilization of the knowledge and the defense and defense of the ideas.

STRUCTURED ABSTRACT

Along with contemporary Enlightenment of western, especially the attention that led to Ottoman thinking life with Turkish Islam source, led to alot of debate in terms of political, political and intellectual dimension of Orientalism. From such a point of view, oriental literature, rhetoric and religion centered form of interest have always kept the feature of being a political one, an element of tension and conflict between civilization. TheTanzimat, where western enlightenment and Ottoman modernization are encountered also reveals a historical section where the Ottoman thought reacted to western theology. Therefore Ahmet Mithat Efendi is

Turkish Studies

suitable to be regarded as a total Anri Orientalist test concerning the most basic problematization and questioning areas of Ottoman Turkish thought. For this reason, *Nizâ-ı İlmü Dîn, Islam and ulûm*, is a great work that in the midst of the contradictions and the discussions of world and soul, especially in the face of the ideas of Western philosophers, the Islamic philosophy of Ahmed Midhat, that comes from the West with the help of the sources of the word and which constitutes a great antagonism for Islamic civilization.

Positivism is the new field of experience of Tanzimat thought. Facing the discipline of individual science and secularism, the formation of a social sciences organization, which is shaped according to Islamic sources, constitutes a moving agenda in terms of acceptance and rejection. To accept the conditions of acceptance completely is to leave aside the ones before it, or to convey the West with a decisive tendency without touching most speculative mindset elements. For Ahmad Midhat's Bacir Fuad, 'we will have our Voltaire', the expression and ambiguity that this acceptance will need is very clear. Again, the conditions for rejection are more precise. Because whatever happens, there is a civilization with its dynamic extensions. In this case, it is inevitable to return to the source against all kinds of destructive accusations and criticism from the outside. Such that; As in the case of Namik Kemal and Ahmed Midhat in the process of disintegration, the Ottoman intellectual tries to develop a defensive reflex to show the extent to which the anti-Islamic psycho-political ideas of the West infiltrate the Islamic world with orientalist writings.

Another important point is positivism, which is the new field of experience of Tanzimat thought. Facing the discipline of individual science and secularism, the formation of a social sciences organization, which is shaped according to Islamic sources, constitutes a moving agenda in terms of acceptance and rejection. To accept the conditions of acceptance completely is to leave aside the ones before it, or to convey the West with a decisive tendency without touching most speculative mindset elements. For Ahmad Midhat's Bacir Fuad, 'we will have our Voltaire', the expression and ambiguity that this acceptance will need is very clear. Again, the conditions for rejection are more precise. Because whatever happens, there is a civilization with its dynamic extensions. In this case, it is inevitable to return to the source against all kinds of destructive accusations and criticism from the outside. Such that; As in the case of Namik Kemal and Ahmed Midhat in the process of disintegration, the Ottoman intellectual tries to develop a defensive reflex to show the extent to which the anti-Islamic psycho-political ideas of the West infiltrate the Islamic world with orientalist writings. These efforts should also be regarded as a proof of the function of the Orientalists since the 18th century for the West, as well as the evidence of a group of intellectuals who can fulfill Islam in the next century. Ahmad Midhat Efendi is a good example of this.

Turkish Studies

As a result, in the context of what has been described thus far, Nizâ-ı İlmü Dîn, Islam and ulûm, pessimism and controversy on world and spirit, especially in the face of the ideas of Western philosophers in response to the Islamic philosophy of Ahmed Midhat, a great antagonism for the Islamic civilization It is a work that is calculated with thought. The style that Ahmed Midhat makes ironic in places does not prove to be an anachronistic mistake in the face of Western thought. On the contrary, it is a reflection of a civilization that can speak on its own account.

Keywords: orientalism, Nizâ-ı ilm ü dîn, civilization, thought, religion, The East, The West

Osmanlı modernleşmesi, Batı aydınlanmasının fikri temellerine inmeye odaklı Tanzimat aydınının Doğu-Batı ikilemini de yaşayarak tecrübe etmesiyle hız kazanır. Söz konusu ikilem, rasyonel düşünme çağında, başlangıçta Batı kaynaklı düşüncenin amatör esinlenmeleri olarak tenkit edilebilir. Fakat dikkat edilecek olursa, ilk kez karşılaşılan yeniliğin Osmanlı düşüncesinde kendi dairesini bir anda görmezden gelecek bir medeniyet değişimine kapı aralaması düşünülemez. Fikir sancıları çekmek, dönüşmek veya karşı dirençle Türk İslâm uygarlığının devrederek süre gelmiş paradigmaları ile meseleleri karşılamak eldeki seçeneklerdir.

Burada mühim noktalardan biri, Tanzimat aydınının bu yeni tecrübe alanında, önceleri Avrupa'nın yazınsal ürünleriyle alakadar olurken birden bire Batı'dan Doğu'ya yönelmiş ve son derece politize bir bakış açısıyla ilk kez karşılaşmış olmasıdır. Batı entelektüelinin, Doğu'yu, dini de merkeze alarak üst konumdan görme saplantısı, bir bakıma çekirdeğini 19. yüzyılda daha o devirlerden Matthew Arnold, Ernest Renan, Fyodor Dostoyevski ve daha pek çoğundan hız alıp aynı güdümlü bakışın 20. yüzyıla yani Ricoldo da Monte Croce, Postel, Pococke, Muir'e uzanan bir oryantalist görüngü alanına doğru evrilmesidir.(Irvin 2008:295-296) İşte kaynaklarını birazdan Ahmed Midhat Efendi'de göstermeye çalışacağımız bu meselede, günümüzde dahi sıcak olan problemin Edward Said'de oryantalizm tabanlı her şeyde nefrete dönüşmesi, tarihsel arka planını kendi düşünce tarihimizde okuyabilme imkânı oluşturacaktır.

Bir diğer önemli nokta, Tanzimat düşüncesinin yeni tecrübe alanı olan pozitivizmdir. Aşağı yukarı İslâm kaynaklarına göre şekillenmiş bir sosyal bilimler örgütlenmesinin birden bire seküler bilim disipliniyle yüzleşmesi, kabul-ret bakımından hareketli gündem oluşturur. Kabulün şartları tamamen kendinden öncekileri bir yana bırakmak veya kararlı bir eğilimle çoğu spekülâtif zihniyet unsurlarına değinmeden Batı'yı aktarmaktır. Ahmed Midhat'ın Beşir Fuad için 'peki bizim Voltaire'imiz kim olacak' serzenişi, bu kabulün ihtiyaç duyacağı kılavuzluğu ve belirsizliği çok açık ifade eder. Yine ret için şartlar ise daha sarıdır. Çünkü her ne olursa olsun ortada dinamik uzantılarıyla bir medeniyet söz konusudur. Bu durumda, dışarıdan gelecek her türlü yıkıcı itham ve eleştiriye karşı, kaynağa geri dönme kaçınılmazdır. Öyle ki; dağılma sürecinde Namık Kemal ve Ahmed Midhat örneğinde olduğu gibi, Osmanlı aydını Batı'dan gelen İslâm karşıtı psiko-politik fikirlerin oryantalist yazınsallık kanalıyla İslâm dünyasına ne derece sızdığını göstermek için savunma refleksi geliştirmeye çalışır. Bu çabalar, aynı zamanda oryantalistlerin 18. yüzyıldan beri Batı için yükledikleri fonksiyonu, bir sonraki yüzyılda İslâm dünyasında İslâm için yerine getirebilecek bir aydınlar grubunun da delili olarak görülmelidir.(Nasr 1984:230) Tartıştığımız mesele açısından Ahmed Midhat Efendi bunun iyi bir örneğidir.

Özellikle Tanzimat, bu bağlamda pozitivizm tartışmalarının odağındaki devirdir. Yeni düşünceler sadece sanatsal ve edebî zeminde vuku bulmaz. Batı'nın kendi kaynakları ile Orta Çağ'dan beri yaşadığı bunalım, aydınlanmanın teklif ettiği akılcı çözümlerle karşılaşırken, Tanzimat aydını bu çözüm ya da fikirleri şüphesiz tenkit süzgecinden geçirmiştir. Namık Kemal'in Renan

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/21 Fall 2016

Müdafaaanamesi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslâmiyet'i, Renan ve Dozy'e birer müdafaa mahiyetindedir. Yine Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a'da Ahmed Midhat, Batı'dan gelen tek cephe ve yıkıcı materyalist tesiri ben neyim sorusu merkezinde ele alır ve kendi düşünsel kaynaklarıyla karşıladığı yani İslâmî açıdan yaklaştığı problematikte şu sorgulamayı yapar: “*Rûh nedir? Nerededir? Vücudunuzu teşkil eden o musanna' makinenin işlemeden ibâret bulunan ve 'hâyat denilen şeyin kâffe-i melekâti ile zâhirde tecellî-i hükmünden ibâret! O makine bozulduğu gibi evvel-be-evvel melekât-ı mezkûreden hiçbir şey kalmaz. Müte'âkiben şekl-i vücudunuzdan da bir şey kalmayarak, cümlesi yine anâsır-ı asliyeye ric'at ederler. Ya ben? Sen kim oluyorsun? Sen zâten var mı idin ki, makine bozulup enkâzı da çürüdüktan sonra kendini arayabilesin?*” (Ahmed Midhat 2012:40) İşte bu ifadeler maddeci düşünce karşısında Tanzimat aydınının sanılanın aksine Batı'dan gelen teoriğe koşulsuz bir kabul içinde olmadığını öncü tepkisidir. Karşı-direnç niteliğindeki bir başka eser de Ahmed Midhat Efendi'nin Nizâ-ı İlm ü Dîn'idir. 1874'te W. J. Draper'in Katolik mezhebini eleştiren ve bilimsel gelişmenin önünde teolojiyi bir engel olarak gösteren, başka bir deyişle bilim-din problematiğini ortaya atmak için yazdığı 'Conflict Between Religion and Science' adlı kitabın bir tercümesi ve kritiği olan eser, Draper'in tercümesinin yanında Ahmed Midhat'ın da geniş değerlendirmelerinin yer aldığı iki bin sayfalık dört cilt halinde yayınlanır. (Okay 1991:40)

Eserde ön plana çıkan husus, dönem itibariyle popüler vülgermateryalizm tartışmalarını tetikleyen bir kaynağa hücum etmesidir. Nizâ-ı İlm ü Dîn bu bağlamda kural belirleyici bir Batı düşüncesinin ürünü olarak o devirden bu güne Doğu'nun ya da İslâm medeniyetinin kaynaklarına dürüst yaklaşmamak gibi bir problemi olan ve bilimsel anlamdaki çalışmaların oryantalist çerçevede ifşa edildiği bir zihniyet uzantısının da aynı zamanda eleştirisidir. Bu erken dönem eleştiri, Ahmed Midhat Efendi'nin öncelikle genel kabul ve şartlı bakış açısına karşı kendini konumlandırmasıyla ortaya çıkar. Zira modernleşme serüvenimiz dikkate alındığında, eleştiri ölçütüne alınmadan düşünce tarihimizde yer almış bir sürü fikir, henüz ideolojileşme sürecini bile tamamlamadan atıl duruma gelmiştir.

Nizâ-ı İlm ü Dîn bu bağlamda maddeci sorunsalın erken dönem izlerine bir sağaltma olarak görülebilir. Başka bir deyişle “*geleceğe ait bir ihtimali önlemekten ziyade, bacayı sarmaya başlayan bir ateşin söndürülmesine benzemektedir.*” (Ahmed Midhat 1874:263) Belki bu yüzden Ahmed Midhat, kendi çağının gereklerini yeterince bilen bir münevver olarak Draper'in Katolik mezhebi için söylediklerine katılır. Onun itiraz ettiği şey, Draper'in İslâm için yaptığı genellemelerdir. Yani Draper'in dini istisnasız şekilde bilimin önünde bir engel olarak tasavvur edişine itiraz eder. Aslında Ahmed Midhat daha ziyade gençlere yol gösterme amacıyla eseri eleştirir; Draper'e cevap verme gibi bir kaygı taşımaz. Çünkü medeniyet cephesine ilişkin bir şüphe taşımaz. Aynı zamanda Gazzâlî, İbn Sinâ, Farabi veya İbn Rüşd gibi isimleri felsefi düşünce için yeterli gören bir nesil için Batı felsefe birikimi bir önem taşımıyordu. (Ülken 2010:115) Kaldı ki Ahmed Midhat'ın Batı'ya karşı tek tip bir kapalı düşünce içinde olmak gibi entelektüel maluliyeti de yoktur. Batı'nın bizi yanlış tanımmasının da önemi yoktur; önemli olan toplumumuzun Batı'yı doğru ele almasıdır. (Okay 1991:26) Bu bakımdan Ahmed Midhat Batı'nın terakki fikriyle ilgilenilmesinin altını çizirken ahlâkî tarafındaki olumsuz özelliklerin temellük edilmemesi taraftarıydı. (Ülken 2010:29) İşte yaslandığı uygarlığın düşünce temellerine sadakati ön planda tutan böyle bir anlayış için vurgulanması gereken asıl şey, kendi değerleri uğruna mücadele eden aydın tipinin geçmişteki profili. Bu profil, 1969'da Julien Benda'nın yazdığı kitabında partikülerizm olarak tanımladığı ve bilimperest bir pozitivist saplantıyla ahlâkın dahil olduğu her sistemin tekçi(monist) bakış açısıyla izah edildiği aydın tavrının, (Benda 2011:179) belki çağın ötesinde sezilenerek, bir anlamda Ahmed Midhat Efendi'de vücut bulmuş erken dönem tenkididir. Çünkü Draper'in ileri sürdüğü şeyler de Benda'nın ifadesiyle on dokuzuncu yüzyıldan kalma bir hurafe olarak (Benda 2011:179) o devir aydınının saplandığı partikülerizmdir.

Turkish Studies

Siyasî perspektifte de Nizâ-ı İlm ü Dîn, restorasyon dönemi Avrupa ve okyanus aşırı Batı düşüncesinin emperyal bağlamda Osmanlı oryantalizmi olarak nitelendirebileceğimiz sömürgeci ve baskıcı pratiklere(Makdisi 2007:273) direnen bir eserdir. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin sömürge sistemindeki tarafsız konumu, Batı kaynaklı tarihçiliğin de yaftalama/çerçeveleme politikalarına maruz kalmasında politik bir neden olarak görülebilir. Nizâ-ı İlm ü Dîn bu bakımdan Batı-dışı tarihçiliğin de o dönemdeki önemli bir örneğidir. Şüphesiz Namık Kemal'in Hammer'e alternatif bir Osmanlı tarihi yazmaya girişmesinin altında yatan nedenler de bunlarda aranmalıdır.

Söz konusu meseleler ışığında Nizâ-ı İlm ü Dîn, Ahmed Midhat'ın bir yerden sonra kendi namına Draper'in çelişkilerini göstermek için yaptığı itirazlarla devam eder. Fakat burada önemli olan Ahmed Midhat'ın terakki fikriyle art niyetin ayrımına varmasıdır. Diğer yandan Draper merkezinde yapılan mülâhazalar dikkate alındığında, Ahmed Midhat'ın tamamen İslâmi kaynaklara dayanarak fikir belirttiği görülür. Bu biraz da terakki fikrinden anladığı şey olan kendi kültür formasyonuna olan sadakatıyla açıklanabilir. Aynı zamanda mesuliyet kavramını da ele almamızı gerektiren bu durum, Ahmed Midhat'ın Batı düşüncesini değerlendirirken herhangi bir entelektüel komplekse kapılmadığının göstergesidir. Elbette sözü edilen Batı kaynaklarına tam hakim olduğunu iddia etmek güçtür; ama meseleleri ele alış tarzı, konumlandığı yer, özellikle konumuzla ilgili olarak göz ardı edilemeyecek bir medeniyet sadakatini ihtiva eder. *“Hakikatte, bir Tanzimat münevveri olarak, Batı geleneği karşısında, İslâm ve Müslümanlar'ın hukukunu müdafaaadan geri durmamış, zaman zaman çok sığ ve sıradan çözümler üretmesine, hatta meseleyi kendi hâline bırakışına rağmen o, İslâm medeniyetinin münevver bir ferdi olarak, mesuliyetinin farkında ve bu farkındalığın gereğini yerine getirmiş insanlardandır.”*(Erbay 2012:334)

Nizâ-ı İlm ü Dîn içindeki meseleler, çoğu zaman dolaylı yoldan İslâm kültür ve medeniyetine yönelik Draper'in bazı ithamlarını içerir. Bu ithamlar direkt veya asimetric bir propagandanın kokusunu vermektedir. Ahmed Midhat söz konusu ithamlara İslâm kaynaklarıyla cevap verir. Draper'in Hristiyan, Nasturi, Süryani din adamları ve filozofların çelişkilerini gösterirken Araplarla da bir mukayeseye girişmesini tenkit eder ve çoğu yerde ikisinin aynı şey olmadığını söyler. Çünkü Draper'in yanlıgısı kendi uygarlığının skolastik geleneğine hücum ederken ve bundan korkarken, Doğu toplumlarını konuya muhatap kabul etmesi, bataklığa çekmek istemesidir.

Batı, Orta Çağ'da bilimi karanlığa gömerken, Aristo'yu bile sıra dışı bir bağınazlıkla dondururken, 8. yüzyılda İspanya topraklarına sıçrayan Müslüman toplumunun elbette İbn Rüşd gibi avangardizme yön veren filozofların İskenderiye, Merakeş, Kurtuba, Sevil, Murabıt, Gırnata ve Nişabur kültürel fay hattında bir aydınlanmanın varolduğunu dikkate almamıştır. İşte bu Tavaif-i Müluk krallıkları kendi karanlığını yaşayan Orta Çağ Batı için İbn Rüşd'ün (Averroes) veya El-Zarkali (Azarquiel) Hristiyan felsefesine yaptığı katkılarla adını altın harflerle yazdırmıştır.(Yener 2005:217-229) Şimdi tam da bu meselelerle ilgili olarak Ahmed Midhat Efendi'nin anti-oryantalist tepkisini göstermek istiyoruz. Örnek olarak İskenderiye kütüphanesinin yakılması meselesini aldığımızda, Modern çağda bile Bernard Lewis gibi oryantalistler kütüphanenin Hz. Ömer zamanında ve emriyle Amr İbnül-As'a yakıtıldığını iddia ederler. Aynı iddiayı Draper de ileri sürer ve Ahmed Midhat şöyle cevap verir. *“Evet! Draper buna “Cehalet ve taassup nokta-i nazarındandır.” demeye hazır ve amadedir. Çünkü onun maksadı dinler aleyhine isnad-ı cehl ve taassubdan ibarettir. Hangi din olursa olsun! Haklı olsun, haksız olsun, ne olursa olsun! Fakat biz deriz ki nasâranın tahrîb-i kütüb gayretinde bulunmaları onların yerine başka hiçbir türlüünü koymamak üzere idi. İslam'ın tahrîbi ise onların yerine daha alalarını vaz ve ikame eylemek üzere idi. Nasıl ki öyle oldu. İşte işin bu cihetini Draper dahi inkar edemeyerek diyor ki - İskender-i kebirin, fûrs-i kadim cihetlerindeki muharebatı neticesinde Yunanîlerin ulûm ve sanayi'a olan isti'dad-ı mahsusalarının ne derecelerde müteşevvik ve münbasit olduğunu görerek ondan sonra ulûm ve sanayi kadrini takdir eden bir milletin muharebatı neticesinde riyaziyyat ve tabiiyyat gibi*

Turkish Studies

ulûm-ı sâfiye ve muhakkakanın dahi Batlamyuslar idaresi altında ne derecelerde terakki eylediğini müşâhade etmiş idik.”(Ahmed Midhat 1874:25-26) Ahmed Midhat Draper’in peşin hükümlü tavrını eleştirirken bir yandan da bilimin evrensel tarafına vurgu yapıp, Draper’in haksız ithamlarının başka din ve inançlara da yansıtılmasını doğru bulmaz. Bir anlamda Draper’e karşı Antik Yunun düşüncesinin kümülatif felsefe mirasına dahi saygı beyan eder. Bunun yanı sıra Ahmed Midhat, Draper’in kendi devrinin popüler maddeci söylemine paralel olarak yıkıcı şekilde dinler aleyhinde zan ve ithamlar bildirmekte olduğunu ifade ederken bir anlamda Tanzimat düşüncesinin pozitivizm gündeminin öne çıkardığı sorunlar merkezinde direnç gösterir. Yine “*Draper’in gerek bu sözü ve gerek efkâr-i hikemiyye-i İslamiyyeye dair bunu takiben söyleyeceği sözleri tarih ve hikmet-i İslamiyyeye ne tamamı tamamına muvaffak ve ne de bi’l-küllîye mugayir olup suret i ifadesinden Draper’in bunları o surette anlamış olmasından ziyade karî’înlerine ziyade o surette anlatmak gayretinde bulunduğu müstebân olmaktadır.*”(Ahmed Midhat 1874:30-31) ifadeleri Draper’in konu hakkındaki malumatının eksikliğine yönelik önemli bir düzeltmedir. Ve tamamen okuyucuya yönelik bir aldatmacadan ibaret görülen bu durum, Ahmed Mitdat Efendi’ye göre Draper’in meseleleri ideolojik okuduğunun ibaresidir. Dikkat edilecek olursa her iki alımtıda da Ahmed Midhat’ın tenkit ettiği, İslâm toplumunun inanç değerlerine yönelik algı problemidir.

Nizâ-ı İlm ü Dîn’de ön plana çıkan bir başka tartışma meselesi de ruh, nefis ve haşr bahsidir. İslâm felsefesinde Gâzâlî, Aristo mantığını Mi’yâr el-İlim, Makâsıd ve Tehâfüt el-Felâsife’de ele alıp özellikle Tehâfüt’te sistematik bir kelam problematiği olarak nefsin maddî ve ruhun sonlu olmadığına yönelik görüşler belirterek Sünnî formasyonun gövdesinden ayrılan itikatları reddeder.(Fahri 1998:228-237-238) Bu görüşler Mu’tezile’nin (Ayrılanlar) savunduğu insanda irade özgürlüğü (el-iradet-ül-cüzi’iye) fikrinin temellendiği mekân, şekil, uzam, cisim gibi maddî şeylerin Allah’la ilgisi yoktur düşüncesinin(Ülken 1998:107-110) kaynaklığıyla Draper’de maddeyi ve ruhu materyalist bir şekilde ele alma ve özellikle de İbn Rüşd’e yönelik bazı olumsuzlayıcı hükümlere dönüşmüştür. Yani İslâm düşüncesi yine zan altında bırakılmıştır. Ahmed Midhat Draper’in verdiği bilgilerin tarihi arka planının çelişkilerini de göstererek devam ettirdiği meselede Draper’den çok ağır bir itamı şöyle naklediyor: “*Bu hikmet-i İskenderiye Rumlardan Araplara intikal eyledi. Araplar Mısır’ın büyük payitahtı olan İskenderiye’nin fethinden biraz sonra Mısır ahâli-i sâfilesinin min el-kadim-i hak teâlîya isnat edecekleri şekil ve suret-i beşeriye ve ruh-i insana isnat edecekleri surete iyileşmeyip ahâli-i merkûmeye bu itikatlarında serbest bıraktılar. Fakat Mısır’da Araplık bil-tedric eyleyerek ulûm ve maâriife muvaffak bir suret almağa başlayınca Mısır’da dahi intişar ve irtica kanun-i hikmeti meydan almağa başladı. Yahûdilerin gösterdikleri misal dahi İslam’ın ayak takımı olan efradı nezdinde bu mes’ele-i tashihe dair mevcut olan fikir ve mütalaatı terk ve tashihe pek çok yardım eyledi.*”(Ahmed Midhat 1874:104) Bununla beraber Ahmed Midhat, Draper’in bu felsefe kültürünün Aristo’dan doğup Müslümanlara çok sonradan Hıristiyan ve Yahudilerin eliyle geçtiği iddialarını yalanlayıp, Batı algısının Müslümanlık ve Araplık gibi kavramları bile birbirinden doğru ayıramadığını şöyle ifade eder: “*Bu fıkralarda Draper’in “Araplar” ve “Araplık” dediği şeyler kâmilen Müslümanlar ve Müslümanlıktır. Vaka Avrupalıların isti’malince Arap ile Müslüman ve Araplık ile Müslümanlık müteradif görülüyorsa da bizcesi öyle değildir. Tarihçe uzakları yaklaştırıp yakınları uzaklaştırmaktan ibaret bulunan Draper, mesleği ma’lûmât-i tarihiyesi kuvvetli olmayan kari’eleri aldatabilir. İbn-i Rüşd’ün vefatı Avrupa tevarih-i umumiyyesine milattan 1198 senesi olmak üzere kayt edilmiş ve bizce dahi İbn-i Rüşd altıncı asr-ı hicri nihâyetinin rivalinden ad olunmuştur. Bu asırda ise İmam-i Gazali gibi bir çok Müslüman ulemaları meydan almışdır ki bunların lisanları Arapça ve dinleri İslamiyyet ise de mensubiyet-i kavmiyyeleri Araplıktan bi’l-küllîye başkadır.*”(Ahmed Midhat 1874:107) Draper’in olaylara bakış açısının ciddi bir bilim alt yapısından yoksun olduğunu düşünen Ahmed Midhat, istemeye istemeye onun varlık problemi ve ruh üzerine söylediği sözlere cevap vermek durumunda kalır.

Turkish Studies

Draper öncesinde de sözünü ettiğimiz üzere vülgermateryalizmin yoğun tesiri altındadır. Bırakın medeniyetleri değerlendirirken yaptığı yorumları, bir yerden sonra materyalist bir yıkımla sarf ettiği sözler Ahmed Midhat'ı tahrik eder ve cevap verir. Çünkü süregelen tercüme ve kritikle buraya kadar Draper'in açıklama/şerhleri üzerine henüz bir muhakemeye girişmedik, buna acelemiz de yok der. (Ahmed Midhat 1874:111) Karşılıklı mülahazalar İbn Rüşd üzerinden devam eder ve Ahmed Midhat Efendi ruh bahsinde kılıcını çeker. En can alıcı vurguyla önce Draper şunları iddia eder: “*Daima görmekte bulunduğumuz tebeddülât ve tahavvülât bu kuvvetin taksimindeki derecattan başka hiçbir şeyden neş’et eyleyemez. Fakat ruh denilen şey bir hassa-i faale olmak üzere telakki edilmek lazım geldiğinden o halde âlem-i ervahtan bir ruhu işbu âlem-i vücuda davet eylemek demek ondan evvel âlem-i vücudda davet eylemek ondan evvel âlem-i vücuda mevcut olan kuvveye kuvve-i cedide daha ilave eylemek demek olur.*” (Ahmed Midhat 1874:120-121) Ve devamında Draper, hayvanlar âlemini örnek verip zaman zaman hayvanların bazı davranışlarda insanı taklit ettiğini söyleyip, kedinin de köpekten zeki olduğunu örnekleyerek, (Ahmed Midhat 1874:126) aslında açık söyleyemeyerek seleksiyon fikrine kapı aralar. Fakat Ahmed Midhat, Draper'in bu kıyaslamalarının altında yatan nedeni, insana mahsus kutsu değerleri diğer varlıklara doğru genişletip, insanın din merkezindeki vahye muhatap oluşunun altını boşaltmak olarak görür. Bu niyeti önceden okuyarak Draper'e şöyle cevap verir: “*Draper'in bu inceden inceye itirazâtı, hikmet-i hakikiye-i İslamiyye aleyhine vaki olamaz. İslam'dan ma-ada bazı akaide bu itirazât vaki olabilir ise bir şey denilemez. Hikmet-i İslamiyye ise bu misillü dakayik-i ilmiyyenin dahi fevkindedir. Çünkü Kur'an-ı Azimü's-Şan kendi müminlerini sahayif-i tabi'at üzerinde görülecek hakaikin tetebbuyla iştigalden men etmeyip bi'lakis o iştigali emr eder. Hem de ne güzel ne dakik âyât-i kerime ile emr eder. Bir mahalde gösterir ki arılarda o hayret-efza-yı ukûl-ı müdekkikin olan intizam-ı hüner ve marifet, hep eser-i vahy-i ilahidir.*” (Ahmed Midhat 1874:128-129) Ruh bahsinin ilerleyen kısmında Ahmed Midhat, Draper'in İbn Rüşd için söylediklerinde bir çelişki görmez. Fakat ruhun cismani bedene rüya, ölüm veya yeniden diriliş bağlamındaki dönüş müddeti konusunda Draper için şunları söyler: “*Evvelce dahi bilmünasebe demiş olduğumuz vechile İbn Rüşd haşrı da münkir değildir. Yalnız haşrın cismaniyyet ve ruhaniyeti emrinde ulema-i sâire-i İslamiyye ile arasında münazara vardır. İmam-i Gazali ile kendi Tehâfüt'lerinde bu münazara temhit olunmuştur. Ulema-yı sâire haşrı cismaniyyete tahsis eyledikleri halde İbn Rüşd bir mutlakiyet suretinde telakki eyler ki bu mutlakiyette haşrın cismaniyyesi de, ruhaniyesi de dâhildir.*” (Ahmed Midhat 1874:185) Meseleyi değerlendirmeden önce İbn Rüşd'ün her ne olursa olsun Müslüman olduğunu ve rasyonel düşünme biçiminin bu olguyu değiştirmeyeceğini ekler. (Ahmed Midhat 1874:182-183) Denilebilir ki Ahmed Midhat Efendi durulması gereken yerin uyarısını yapar. Bir adım sonrası dinin sınırlarını çizdiği alanın ihlalidir.

Sonuç olarak buraya kadar anlatılanlar bağlamında Nizâ-ı İlm ü Dîn, İslâm ve ulûm, ezeliyet ve âlem ve ruh tartışmaları ekseninde özellikle Batı felsefecilerinin fikirlerine karşılık Ahmed Midhat'ın İslâm felsefesinin yani kelâmın kaynaklarının yardımıyla Batı'dan gelen ve İslâm medeniyeti için büyük bir antagonizma oluşturan düşüncelerle hesaplaşan bir eserdir. Ahmed Midhat'ın yer yer ironik hale getirdiği üslubu, Batı düşüncesi karşısında anakronik bir yanlıgı içinde olduğunu ispatlamaz. Aksine kendi hesabına konuşabilen bir uygarlık bilincinin yansımasıdır. Nizâ-ı İlm ü Dîn taşıdığı söylem itibarıyla Batı oryantalizmine bir eken dönem cevap olarak düşünülebilir. Bunun yanı sıra Aydınlanma devrinin maddeci popülaritesine saplanmayan Ahmed Midhat, devrinin çok üzerinde bir tahlilci ameliye örneği göstermiştir. Voltaire, Schopenhauer, Alexandre Dumas, Adam Smith ve David Hume gibi düşünce adamları üzerine yaptığı yorum, tenkit ve düzeltmeler, onun okuma kültürünün alabildiğine geniş bir ufka yelken açtığının kanıtıdır. Başka bir deyişle Ahmed Midhat Efendi, sorumlu entelektüel tavrıyla Tanzimat devrinin şekilde kalan moda düşüncelerine itibar etmekten çok; çözüm önerisiyle ya da hazır bir formülü daima cebinde taşıyan adam olarak ön plana çıkmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/21 Fall 2016

KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat (1874). *Nizâ-i İlm u Din*, Cilt: II. İstanbul: Tercüman-i Hakikat Matbuası.
- Ahmed Midhat (2012). *Ben Neyim? Hikmeti Maddiyeye Müdâfa'a*. (Editörler: Erdoğan Erbay-Ali Utku) Konya: Çizgi Kitabevi.
- Benda, Julien (2011). *Aydınların İhaneti*, (çev. Cem Soydemir) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Erbay, Erdoğan (2012). “*Terakkî, İslâm ve Ahmed Midhat Efendî*”, **Ahmed Midhat Efendi**, (Ed.:Mustafa Miyasoğlu), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Fahri, Macit (2000). *İslam Felsefesi*. (5. Baskı) (çev. Kasım Turhan) İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Irwin, Robert (2008). *Oryantalistler ve Düşmanları*. (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: YKY.
- Okay, Orhan (1991). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (1984). *İslâm ve Modern İnsanın Çıkmazı*, (Çev.: Ali Ünal). (2. Baskı) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Makdisi, Ussama (2007). *Osmanlı Oryantalizmi*, (Çev.:Aytaç Yıldız), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**. (Editör: Aytaç Yıldız), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (1998). *İslâm Felsefesi*, (5. Baskı) İstanbul: Ülken Yayınları
- Ülken, Hilmi Ziya(2010). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (19. Baskı) İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yener, Ebru (2005) *Orta Çağ’ın Aydınlik Yüzü: Endülüs*, **Doğu-Batı**, S:23, Ağustos, Eylül, Ekim.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Polat, A. (2016). “Batı-Dışı Düşünce Tarihi Yazıcılığımıza Anti-Oryantalist Bir Katkı: Ahmed Midhat Efendi ve Nizâ-ı İlm ü Dîn / An Anti Orientalist Contribution to Our Historical Clerkship of Out of Western Thought: Ahmet Mithat Efendi and Nizam-ı İlm ü Din”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/21 Fall 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11157>, p. 851-859.